

*Prof. dr Marko Božić**

ČEMU SEKULARIZAM

Povodom članka Srđana Miloševića,
*Hod po žici: o ustavnosti ograničenja slobode
veroisповести u vanrednom stanju proglašenom
u Srbiji usled epidemije bolesti COVID-19*

*„Ja verujem u Boga, ali nemam pojma
da li On postoji ili ne.“¹*

U prethodnom broju *Pravnih zapisa* objavljena je efektna rasprava Srđana Miloševića, *Hod po žici: o ustavnosti ograničenja slobode veroispовести u vanrednom stanju proglašenom u Srbiji usled epidemije bolesti COVID-19*. U pravom trenutku, Milošević je ponudio uverljivo rešenje jedne, naizgled neotklonjive, antinomije Ustava Republike Srbije, tj. kolizije člana 43. Ustava, koji garantuje slobodu veroispовести dopuštajući njena ograničenja „[...] zakonom, samo ako je to neophodno u demokratskom društvu, radi zaštite života i zdravlja ljudi, morala demokratskog društva, sloboda i prava građana zajemčenih Ustavom, javne bezbednosti i javnog reda ili radi sprečavanja izazivanja ili podsticanja verske, nacionalne ili rasne mržnje“ sa članom 202. Ustava koji kaže da u uslovima vanrednog stanja mere odstupanja ni u kom slučaju nisu dozvoljene u pogledu prava zajemčenih članom 43. Polazeći od načelnog stava doktrine da je ustavni tekst koherentna celina, *ergo* da je svaka protivurečnost prividna, Milošević zauzima stav da pravo zajemčeno članom 43. nije apsolutno, odnosno da u svojoj biti nužno podrazumeva razloge i načine svog ograničenja. Kako su ti razlozi, *inter alia*, zaštita života i zdravlja ljudi, Milošević dolazi do zaključka da ako je ograničenje slobode veroispовести u cilju zaštite života i zdravlja ljudi moguće u redovnim prilikama, *a fortiori* je pod istim, i samo pod

* Vanredni profesor Pravnog fakulteta Univerziteta Union u Beogradu;
e-mail: marko.bozic@pravnofakultet.rs

1 Neimenovani šumadijski seljak u odgovor na sociološku anketu, prema: Bandić, D., 2010, *Narodno pravoslavlje*, Beograd, Biblioteka XX vek, str. 13.

istim, uslovima moguće i u vanrednom stanju koje je s tim istim ciljem i uvedeno. Smisao člana 202, odnosno zabrane odstupanja od prava zajamčenog članom 43. jeste da u vanrednom stanju ne dopusti ograničenja ove slobode pod drugim uslovima do onih predviđenih članom 43.

Prepuštajući stručnjacima za ustavno pravo konačnu ocenu Miloševićevog tumačenja, naredne redove bih posvetio kritičkom osvrtu na širi teorijski okvir njegove analize. Namera mi je da uklonim neravnine koje, ne remeteći osnovnu dinamiku Miloševićeve argumentacije, ugrožavaju uporišnu tačku njegove teze – ideju sekularne države.

Pažljivom čitaocu, naime, nije moglo da promakne da Milošević u svom radu ne rešava jedno, već dva pitanja: prvo i načelno, postavljeno *in abstracto*, o mogućnosti ograničenja slobode veroispovesti u vanrednom stanju prema slovu Ustava Republike Srbije, čiji smo odgovor upravo skicirali, ali i drugo, nametnuto *in concreto*, u vezi sa posebnim slučajem ovog ustavnog ograničenja koje je podelilo širu javnost u Srbiji: problem liturgijskog pričešća pravoslavnih vernika upotrebom iste kašičice i ubrusa tokom trajanja poslednjeg vanrednog stanja. Ono što zbunjuje i pruža povod za ovaj tekst, jeste to što kolega Milošević odgovore na ova dva povezana pitanja razmatra s olsoncem na dva nedovoljno povezana teorijska okvira, od kojih nam se nijedan, međutim, ne čini valjano utemeljenim.

Da podsetimo, pre no što će se upustiti u doktrinarnu analizu ustavnog teksta i potražiti odgovor na prvo, načelno pitanje, Milošević se bavi principom sekularnosti. Ovaj princip razmatra kroz različite modele razdvajanja crkve i države, ali samo da bi na kraju (i to dva puta) došao do zaključka da „Iako je sekularnost važan princip moderne ustavnosti, sam taj princip nije po sebi dovoljan da argumentuje bilo kakav državni intervencionizam u domenu praktikovanja prava na slobodu veroispovesti [...]“ (str. 179), tj. da „[...] preko pojma sekularnosti/svetovnosti, kako god on bio shvaćen, ne može se doći do odgovora na pitanje s početka ovog članka“ (str. 184). Ovim Milošević zbunjuje čitaoca, jer sekularizmu, koji na kraju smatra irelevantnim za rešenje problema kojim se bavi, posvećuje čak trećinu teksta (od 178. do 185. strane). U nastavku, međutim, ispravno primećuje da je sadržaj odnosa države i crkve u suštini određen odnosom države prema slobodi veroispovesti (str. 185). U završnici rada – tamo gde nudi konačan odgovor na konkretno pitanje ograničenja pravoslavnog pričešća u uslovima poslednjeg vanrednog stanja – državu, koja dosledno štiti slobodu veroispovesti, definiše kao neutralnu. Na samom kraju, tu neutralnost vezuje za demokratiju i zabranu diskriminacije.

Suma summarum, kolega Milošević: 1) princip sekularnosti sagledava kroz odnos crkve i države, 2) koji zavisi od odnosa države prema slobodi veroispovesti, 3) čije dosledno poštovanje podrazumeva neutralnost države, 4) što je u neposrednoj vezi sa demokratijom i zabranom diskrimina-

cije. Sve je ovo tačno, ali postavljeno natraške, zbog čega se ne vidi zašto je, suprotno Miloševićevom uverenju, princip sekularnosti bitan za rešenje problema sa kojima se uhvatio u koštac. U stvari, sva nevolja je u tome što neutralnost države s kraja svoga rada Milošević nigde ne dovodi u vezu sa sekularizmom s njegovog početka, baš kao što ni sekularizam na početku nije nigde (osim tek uzgred i posredno u nekim fusnotama) doveo u vezu sa neutralnošću s kraja svoje analize. Zašto je to tako?

Čini se zbog Miloševićevog krajnje neobičnog shvatanja neutralnosti države. On, naime, ispravno smatra da neutralna država ne sme da se bavi ni sadržajem ni formom obrednih radnji bilo koje verske zajednice. Iz tog razloga, država bi tvrdnjom da se liturgijskim pričešćem širi zaraza a ne konzumira vaskrsli bogočovek, prema Miloševiću, ugrozila svoju neutralnost. Tačnije, „U očiglednom konfliktu naučnog stanovišta (na kojem država zasniva svoj legitimni paternalizam i štiti živote i zdravlje ljudi) i crkvenog verovanja (u pogledu kojeg je neutralna) za državu proizlazi formalna (saznajna) neizvesnost“ (str. 195). Ako na kraju državi i daje za pravo da se opredeli za naučno stajalište i eventualno zabrani liturgijsko pričešće, Milošević to čini samo iz razloga oportuniteta: „država jednostavno ne može da dozvoli da u slučaju postojanja neizvesnosti po ovako značajnom pitanju primenjuje načelo *in dubio pro libertate*“ (str. 195), pa umesto u prilog slobodi, mora da se odluči za njeno ograničenje.

Ono što piscu ovih redova nikako nije jasno, jeste kako je kolega Milošević stigao do zaključka da se država našla u stanju „saznajne neizvesnosti“ zbog svoje neutralnosti. Izgleda da je, prema njegovom mišljenju, nauka samo još jedno verovanje kojem država ne sme da pokloni više poverenja no bilo kom drugom. Ako je tako, onda se Miloševićev previd sastoji u nerazlikovanju znanja i verovanja, odnosno vere i nauke. Reč je o dva različita oblika saznanja koja, međutim, nisu međusobno konkurentna. Veruje se jer se ne zna. Da se zna, ne bi se verovalo. Kada bismo znali da bog postoji, ne bismo u njega verovali, znali bismo da ga ima. Baš kao što znamo za (umesto da verujemo u) gravitaciju i evoluciju, a verujemo u (umesto da znamo za) vanzemaljce i reinkarnaciju. Ova razlika između znanja i verovanja nije stvar predmeta – u šta se veruje (tj. šta se zna), već *načina* spoznaje. Nešto se zna – i to pre svega u svom najelementarnijem naučnom izrazu – jer je iskustveno dokazano. Naprotiv, veruje se u nešto što nije dokazano, a najčešće je i nedokazivo. Vera nije stvar objektivnog, već ličnog doživljaja koji nije intersubjektivno proverljiv. Dok je vera čin subjektivne i pojedinačne spoznaje, naučno znanje je po definiciji objektivno i univerzalno. Zato nauka nužno spaja, dok religija razdvaja ljude. Naravno, pojedinac može da deli ista religijska uverenja sa drugima. To najčešće i jeste tako. Moguće je da ih čak deli sa većinom u zajednici. Teorijski je zamislivo i društvo čiji svi članovi veruju u isto. Takvo društvo,

međutim, bilo bi totalitarno. Za razliku od njega, društvo koje se oslanja na nauku je otvoreno i demokratsko. To otud što nauka, za razliku od religije, ne počiva na dogmi u koju se ne sumnja, već na naučnim tezama koje su izložene kritici. Nauka nije statična suma apsolutnih istina koje sumnja kviri, već istorični i dinamični diskurs koji se sumnjom hrani. Zato je nauka, a ne religija, *modus operandi* demokratskog društva čiji bi slobodni i ravnopravni članovi trebalo da zajedno odlučuju o svojoj sudbini polazeći od znanja koje jednako važi za sve, a ne od verovanja koje važi samo za neke. Zato država u školske programe uvršćuje evolucionizam a ne kreacionizam, hemiju a ne alhemiju, astronomiju a ne astrologiju. Zato u vreme epidemije ne poziva u pomoć egzorciste i vračare, već lekare epidemiologe i infektologe. Zato država vrlo dobro zna da upotreba istog pribora, koji bez prethodnog odgovarajućeg tretmana (čišćenja, dezinfekcije) zajednički koristi više osoba za unošenje nekog vida hrane iz iste posude, prilikom čega neminovno dolazi do kontakta tog pribora sa delovima usne duplje korisnika, svakako predstavlja rizično ponašanje po život i zdravlje ljudi.

Sve ovo, međutim, ne umanjuje značaj vere i verovanja. Osim bogova i duhova, postoje i druge – i to vrlo bitne, stvari poput temeljnih vrednosti svakog društva – koje nisu iskustveno dokazive. Dok svi znamo da voda ključa na sto stepeni jer smo to toliko puta iskusili, ne znamo, niti možemo znati – jer iskustveno ne možemo proveriti – je li medicinski asistiranje ubistvo, progresivno oporezivanje i vezivanje pojasa u automobilu po sebi dobro ili loše. Budući jednako nedokaziva, sva ta uverenja su epistemološki jednako vredna. Oko njih se nikada ne može uspostaviti naučna izvesnost, već samo demokratski konsenzus. Forum za postizanje i zaštitu tog konsenzusa jeste demokratska država, koja zbog svoje nepristrasnosti nešto može da *zna*, ali za razliku od svojih građana ni u šta ne sme *a priori* da *veruje*. Ako bi verovala, više ne bi bila demokratska. Ona bi svojim verovanjem nužno narušila ravnopravnost građana jer bi time, *implicite*, diskriminisala sve one koji sa njom tu veru ne dele. Zato je demokratska država neutralna. Kao takva, nedokaziva uverenja prepušta slobodnoj savesti svakog pojedinca, i njima se ne bavi sve dok ona ne ugroze slobode i prava drugog i/ili zajednicu u celini. Kada se to desi, država preduzima mere ograničenja slobode veroispovesti. To radi, međutim, samo na osnovu zakona opšte primene koji ne targetira versku praksu kao takvu. Drugim rečima, država nema pravo da zabrani okupljanje vernika u crkvama i liturgijsko pričešćivanje korišćenjem iste kašičice i ubrusa, ali ima pravo da zabrani sva javna okupljanja i svaki slučaj upotrebe istog pribora koji zajednički koristi više osoba za unošenje hrane i pića. Dakle, ograničenje slobode savesti može biti samo *side effect* primene opšteg propisa kojim se štiti neko više društveno dobro. Kada ne bi bilo tako, država bi nastupila diskriminatorски i ugrozila osnovnu ideju neutralnosti, tj. jednakost

građana pred zakonom. Samo ona država koja svojim zakonom niti privileguje niti diskriminiše određena verovanja može biti demokratska. U praksi, to se najlakše i najdoslednije postiže razdvajanjem crkve od države. Takvu, i samo takvu državu nazivamo sekularnom.

Postavlja se pitanje zašto kolega Milošević nije prepoznao vezu između sekularizma i neutralnosti. Odgovor nam u stvari sam nudi kada kaže da pojam sekularnosti „[...]svakako govori o odvojenosti države i verskih zajednica (bez obzira na nesuglasice o karakteru te odvojenosti) ali, usled velike proizvoljnosti u njegovom tumačenju, ne govori ništa o konsekvencama odvojenosti za konkretne prakse“. Čini se da je kolega Milošević, kao i veliki deo stručne javnosti zaveden predstavom o sekularizmu kao istoričnoj ideologiji koja je, budući bez jasnih i opšteprihvaćenih kontura, podložna proizvoljnim tumačenjima koja se kreću od tzv. stroge do tzv. meke, ili kooperativne odvojenosti uz, svakako, mnoštvo prelaznih nijansi.

Istina je, međutim, sasvim prosta: država je sekularna ili to nije. Svakako razvodnjavanje ove proste ali čvrste logike u stvari skriva neko izvito-perenje pojma sekularizma. Naime, kada se pogrešno – čak tendenciozno, dovede u vezu sa pojmom *laïcité*, tzv. stroga separacija crkve i države više nije sekularizam. Postoje, naime, države koje su razdvojile crkvu i državu, ali ne u cilju postizanja jednakosti građana pred zakonom, već upravo da bi nejednakost opravdale. To dokazuje činjenica da je u laičkim republikama – kakva je savremena Francuska ili Ataturkova Turska – ustavan i onaj zakon opšte primene koji posebno targetira versku praksu kao takvu. Poslednji, nikako i jedini takav primer s početka ovog veka pruža francuski zakon o zabrani nošenja verskih znamenja u državnim školama iz 2006. godine. U pitanju je propis kojim se neposredno diskriminišu pripadnici verskih zajednica koji svoju veru ispovedaju, između ostalog, i određenim odevnim navikama. Učenici francuskih škola u njih mogu da uđu ako glave umotaju u pomodne marame, ali ne i u hidžabe. Takva država nije verski neutralna. Ona je antiklerikalna.

Drugu krajnost predstavlja tzv. kooperativna odvojenost, ili meka sekularnost. Ovde se radi o zameni teza. Razdvajanje crkve i države u cilju postizanja jednakosti građana pred zakonom ne znači, niti je ikada značilo, odsustvo saradnje crkve i države. Crkva je sastavni deo građanskog društva sa određenim društvenim kapitalom. Kao takva, bila je i ostala slobodna da uzme učešća u otvorenoj demokratskoj raspravi oko polarizujućih tema na koje nauka ne može da pruži konačan odgovor, poput legalizacije eutanazije, gej braka ili abortusa. Crkva je pozvana da brani svoj stav baš kao i svako drugo udruženje građana. Ali samo tako! Problem sa tzv. kooperativnom separacijom je, međutim, upravo u tvrdnji da crkva zauzima posebno mesto u društvu zbog čega zaslužuje privilegovan zakonski položaj. S osloncem na ideju komunitativne pravde – tj. da

se jednako mora postupati sa jednakim, a nejednako sa nejednakim, ova ideologija opravdava posebna ili šira prava pripadnicima istorijski ili demografski značajnijih verskih zajednica. Za razliku od orvelovske farme, u demokratskoj državi, međutim, jedni ne bi smeli biti jednakiji od drugih. To ne znači da je pozivanje na komunitativnu pravdu bez smisla, ali je opravdano samo kao korektivni mehanizam, tj. u cilju uklanjanja neke ranije ili i dalje prisutne nejednakosti. Reč je o tzv. pozitivnoj diskriminaciji obespravljenih manjina čiji je cilj uspostavljanje ili obnova jednakosti. Svako drugo neposredno privilegovanje jednih, predstavljalo bi posrednu diskriminaciju drugih. U Republici Srbiji se to poslednji put ispoljilo u okolnostima vanrednog stanja, kroz odstupanja u sprovođenju zakona opšte primene u korist pravoslavnih vernika kojima je, za razliku od svih ostalih građana, tolerisano slobodno kretanje u vreme trajanja policijskog časa. Izuzetak se pravdao pozivom na slobodu veroispovesti. Po toj logici, međutim, ne samo da bi pravoslavni vernici mogli da se slobodno kreću u vreme policijskog časa, već bi mormonima morala da se toleriše poligamija, zaposlenim muslimanima pet molitvi dnevno, rastafarijancima konzumiranje lakih droga, satanistima čerečenje životinja, a pripadnicima samoubilačkih sekti sejanje otrovnih gasova po ulicama. Sve suprotno od toga bilo bi kršenje slobode veroispovesti. A ako se figura nekome učini neumesnom, neka se seti osnovnog motiva Miloševićeve rasprave: hiljada pravoslavnih vernika koji su se danima pričešćivali istom kašičicom i ubrusom tokom trajanja vanrednog stanja uvedenog upravo s ciljem suzbijanja, po život opasne, zarazne bolesti. Istina je sasvim druga. Ma kako to paradoksalno zvučalo, država je slobodu veroispovesti ugrozila upravo odstupajući od svoje neutralnosti, time što je široko izlazeći u susret nekima, obespravila, štaviše životno ugrozila, sve ostale. Ni takva država nije verski neutralna. Ona je klerikalna.

U Republici Srbiji kao, uostalom, i širom sveta, ova ideologija polako ali sigurno osvaja zakonodavne sale i ustavne sudnice. Brojne pristalice nalazi i u akademiji. Kolega Milošević nije pogrešio kada je primetio „[...] da dominira stanovište da je forma stroge separacije prevaziđena, podjednako kao i razumevanje sekularnosti kao striktno odvojenosti države i verskih organizacija“ (str. 180). Uspех ove ideologije poraz je demokratije. Njena snaga, međutim, nije u njenoj ubedljivosti, već u izostanku odlučnog odgovora onih kojima je do demokratije stalo. Utoliko nam se i rad kolege Miloševića čini dragocenijim, a ova kritika njegovog teorijskog uporišta nužnom.

Dostavljeno Uredništvu: 22. septembra 2020. godine

Prihvaćeno za objavljivanje: 25. novembra 2020. godine